

ДІАЛОГІКА ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНОГО ПРОГНОЗУ

Олександр САМОЙЛОВ

Copyright © 2006

*“Сьогодні в полдень пущена ракета.
Она летит куда быстрее света
И долетит до цели в семь утра
Вчера”.*

(С. Маршак)

Суспільна проблема. Використання мислення як об’єкта осмислення передбачає наявність мисленневого інструментарію, який повинен враховувати його особливості як психічного явища. Залучення для цього формально-логічних розмірковувань, котрі історично утвердились як універсальний і найбільш ефективний засіб проникнення в сутність явищ, неприпустимо через те, що такий засіб мислення був сформований під час осмислення природних явищ, властивості яких залишаються незмінними. На відміну від них мислення як психічне явище володіє власною процесуальною активністю, яка проявляється у вигляді оцінки адекватності використаних ним самим засобів і правил традиційної знаково-формальної культури мислення реальному стану речей і доповнення їх власними, індивідуально зрозумілими метаприйомами. Здебільшого це важко чи взагалі неформалізовані, а тому недосяжні для суспільної свідомості, психологічні знаряддя мислення, щонайперше такі, як підведення під поняття, виділення головного, вбачання схожості, глибина узагальнення та ін. Природно, що ці розумові операції, які відіграють далеко не останню роль у вмінні “відділяти зерно від половини” не знаходять свого втілення у логіці розмірковувань і залишаються непрозорими для неї.

Мета дослідження. Розробити і довести ефективність більш досконалого знаково-понятійного інструментарію реалізації мислення, який поєднає у собі не тільки досягнення знаково-формальної культури мислення, а й здатність самого носія цієї культури ефективно її використовувати, що буде умовою його

постійної відкритості до осмислення апостеріорних феноменів. Це дасть змогу професійному психологу істотно розширити коло проблем, які можна розв’язувати теоретично і тим самим дозволить витіснити інтуїцію настільки, наскільки це йому дозволяє робити власний досвід теоретизування.

Сутнісний зміст. У роботі обґрунтовується авторська позиція щодо некоректності використання дедукції у ролі методу пізнання мислення, тобто як психічного явища. Розвивається ідея розробки більш досконалого порівняно з формально-логічним діалогічно зорієнтованого знаково-понятійного апарату, що побудований на основі методу “сходження від абстрактного до конкретного”. Він функціонує у формі триадичних умовиводів, а тому залишається завжди відкритим до осмислення апостеріорних феноменів. Життєздатність запропонованого мисленневого інструментарію доводиться на прикладі теоретичного обґрунтування інтуїтивного висновку С.Л. Рубінштейна стосовно процесуального характеру мислення.

Ключові поняття: *формальна логіка; мислення як формування і формулювання прогнозу; сутність мислення; парадоксальність мислення; проста й складна форми явлення сутності мислення; суттєва, епістемологічна та формальна суперечності; аналітично та синтетично апріорні судження; абстрактне та конкретне; діалог між абстрагуванням та конкретизацією; логіка діалогу двох логік (теоретизування та об’єктивізації); діалогіка; логіка доведення до абсурду; вихідне поняття теорії; самообґрунтування; діалек-*

тико-логічні поняття, судження та умовиводи; Автор і Адресат; інтеріоризація та екстеріоризація; переоб'єктивізація та нове упередження; процесуальна активність мислення.

Методологічне настановлення, згідно з вимогами якого, під час складання наукового прогнозу, треба дотримуватися законів *формальної логіки*, часто-густо породжує проблеми невідповідності дедуктивного висновку новому положенню речей. Причиною такої невідповідності є те, що *формальна логіка*, виникнувши як наука, що вивчає закони мислення, не розрізняє в мисленні *сутність* та *форму явища* цієї сутності, що на сучасному етапі розвитку науки про мислення неприпустимо. Просунутися далі у цьому напрямку теоретизування можливо лише шляхом відмови від вимог до *формулювання* мислимого, що були прийняті ще у часи Арістотеля і потребували одного: усі його висновки повинні мати форму силогізмів.

На відміну від логіки, психологія мислення ще в ті давні часи, коли була складовою частиною філософії, постійно фіксувала продукти власних болісних розмірковувань, основною характеристикою яких була *парадоксальність*, тобто нелогічність того, що мислиться. Це дало змогу дещо по-іншому, ніж у логіці, розмірковувати про *сутність* мислення. Так, якщо *сутність* як філософську категорію розуміти діалектично, тобто як *суперечність*, а мислення – як психічне *явище*, то легко побачити, що *сутністю мислення* є суперечність між *формуванням* та *формулюванням* (С.Л. Рубінштейн) того, що мислиться. Інакше кажучи, мовиться про *суперечність* між неможливістю *формулювання* того, що мислиться, як логічного висновку і водночас вимушеністю кожен раз це робити. Ця *суперечність* виникає тому, що мисленню, з одного боку, завжди не вистачає засобів самовираження, що йому надають логічно коректні мовні *формулювання*, а з іншого – воно приречене з цим змиритися, бо ніяким іншим чином не може бути свідомо виявленим. У результаті правила *формування* того, що мислиться, визначаються законами його *формулювання*, які виробляються суспільством і вимагають знакового втілення шляхом звичних для розуміння фігур, що закріпились у свідомості у вигляді логічно коректних понять, суджень та умовиводів. Тому *суперечність* у мисленні існує засадниче, являючи

собою його *сутність*. З урахуванням цієї *сутнісної суперечності* психологія мислення, якщо вона претендує на статус наукової дисципліни, повинна затвердити *положення про діалог як динамічне втілення суперечливої сутності мислення, яке репрезентує її під час перебігу мислення як процесу*, та розробити власний формальний апарат, що надасть змогу *формувати* і *формулювати* прогнози у вигляді *явищ* цієї *суперечливої сутності*, причому не інтуїтивно, а дискурсивно. Для цього треба спробувати відшукати форму втілення *суперечливої сутності мислення*, яка уможливить замість дедукції як застарілого засобу отримання прогнозу використати засіб, що втілює забуті перли старої і досягнення сучасної діалектичної науки.

Мислення розумної людини, залежно від співвідношення індивідуально-когнітивного та соціально-припустимого в організації її внутрішнього світу, може у процесі *формування* і *формулювання* того, що мислиться, маскувати власну суперечливу сутність шляхом примирення суперечки між цими посяганнями, що взаємовиключаються, а може її підкреслювати, *плекаючи* думку *суперечливо*. Все залежить від оцінки самим мислителем перспективи використання ним звичних для соціуму, так званих *аналітично обґрунтованих*, понять, суджень та умовиводів, тобто таких, що мисляться формально-логічно завдяки використанню мисленням правила відділення (Modus ponens). Так, у випадках, коли ця перспектива оцінюється ним позитивно, тобто коли мислення повністю задовольняють правила *формулювання*, що надає йому соціально закріплена норма, то суперечлива *сутність мислення* постає неявно – у формі *простого* свого *явища*, причому аналітично обґрунтованого і *сформульованого* відповідно до мовних та мовленнєвих норм судження (прогнозу). У тих випадках, коли активність мислення спричиняє виникнення у процесі його розвитку ще й так званих *синтетичних суджень*, обґрунтування яких здійснюється з допомогою використання інформації зовнішньої щодо системи формально-логічних розмірковувань, тобто шляхом звернення до нелогічної дійсності, тоді реалізація того, що мислиться засобами звичних суб'єкту логічних форм, уявляється йому не тільки неможливою, а ще й принципово неприйнятною. За цих умов суперечлива *сутність мислення* постає відкрито – у формі *складного* свого

явища – суперечливості того, що мислиться. Наприклад: “Scio mi nihil scire” (“Знаю, що нічого не знаю”). Нагадаємо, що, за І. Кантом, синтетичні судження бувають апостеріорними, тобто вивідними безпосередньо із практики, та апріорними, тобто незалежними від практики. Апріорним у них є не зміст того, що мислиться, а його форма, себто засіб організації змісту.

Синтетично апріорні судження мисляться не формально-логічно, а згідно із запропонованою І. Кантом так званою трансцендентальною логікою [30; 31], за якою система синтетично апріорних суджень певним чином спрямовує аналітично апріорні. Це принципове положення є засадничим для методу мислення, відомого під назвою “сходження від абстрактного до конкретного” [53], який дозволяє здійснювати “рух-поступ від менш змістовного знання до більш змістовного” [53] теоретично, причому не уникаючи, а використовуючи такі складні форми явищ сутності мислення, як його суперечливість. Саме завдяки такому підходу стало можливим отримання цілісного знання про предмет дослідження і створення таких наукових теорій, як “Наука логіки” Гегеля [24] і “Капітал” Маркса [37]. Відповідно до вимог методу “сходження від абстрактного до конкретного” в єдину логіку осмислення треба вибудувати імплікативну, імплікативно-кон’юнктивну, позитивну, мінімальну, конструктивну і класичну пропозиціональну логіку. Послідовність такої побудови і, головне, **роль синтетично апріорних суджень у нарощуванні кількості аксіом як засобів позитивного використання суперечностей у доказі** легко простежити на прикладі побудови логіки висловлювань, що подана в чудовій, але, на жаль, не широко розповсюдженій книзі А.А. Ткаченка [50].

Давно зауважено, що потреба нарощування кількості аксіом усвідомлюється тоді, коли мислителю вистачає зрілості зрозуміти, що і сформульована за допомогою звичної логічної форми думка та інтуїтивно зрозуміла впевненість у її хибності являють собою взаємоне прийнятні і водночас взаємодоповнювальні одна одну крайнощі в осмисленні одного й того ж об’єкта, і що обидві вони, як це не дивно, повинні бути присутніми у процесі формування і формування того, що мислиться. Наприклад: “Summum jus – summa iniuria” (“Вища законність – вище беззаконня”). Однак нарощування кількості аксіом до такої їх кількості, коли формування того, що мислиться, вимушено

здійснюватися у формі парадокса, виключно рідкісно, і не стільки через нестачу зрілих умів, скільки через їх побоювання наштовхнутися на вкрай негативну реакцію наукового товариства, котре виховане на вимозі формулювати думку несуперечливо. У цьому зв’язку доречно пригадати, що головною метою критики мислення людей, які зробили істотний внесок у розвиток науки, з боку догматиків якраз і була саме так звана парадоксальність їхньої думки, що виникла, на наше переконання, саме під час синтетично апріорного “доведення власних міркувань до абсурду”.

Як свідчать багаточисельні дослідження, парадоксальність у твердженнях мислителів як закон проявляється на просунутому етапі будь-якої наукової теорії, структура та поняття якої сформовані за правилами формальної логіки [5; 15; 40]. Нагадаємо, що на неминучість виникнення парадоксальних тверджень указував ще Зенон Елейський. Однак складність проблеми взаємовідносин між формуванням і формулюванням того, що мислиться, яка примушує дослідника використовувати формулювання, що дратують Наукове Співтовариство, до сих пір заважає злободенному мисленню зрозуміти, що парадоксальні твердження – це не пасивна фіксація суперечності, що вбачається мислителем, а засіб її вирішення, який враховує суперечливу сутність мислення [12].

У системі мислення суперечності бувають трьох типів: а) сутнісними, тобто такими, що характеризують сутність теорії та існують на абстрактному рівні; б) епістемологічними, – що виникають між існуючою теорією та емпіричними фактами і в) виключно формальними (т. зв. антиноміями) – між абстрактними та конкретними поняттями однієї теорії, або між рівнорівневими поняттями різних теорій, що перебувають між собою у контрадикторному відношенні. Процес їх виникнення, як ми вже з’ясували, підтверджує суперечливу сутність мислення як явища, котре розгортається у формі конкретно-відчутного, або конкретно-мислимого. Останнє виводиться з абстрактного шляхом дедуктивних умовиводів, а конкретно-відчутне позначається метафорично, тобто на підставі схожості з чимось відомим (наприклад, із “механізмом мислення”). Саме суперечності між абстрактним та конкретно-чуттєвим і є епістемологічними. На відміну від них формальні суперечності – це протиріччя між абстрактними та конкретними

поняттями однієї теорії, тобто мисленнєво-абстрактним та мисленнєво-конкретним (наприклад, між абстрактним поняттям “діяльність” та конкретним поняттям “мисленнєва діяльність”), або суперечності між поняттями різних теорій, що виникають через різні засновки останніх. Наприклад: “мислення – це діяльність” і “мислення – це процес”.

Тепер, знову повернувшись до міркувань Зенона, спробуємо словесно-логічно, тобто відповідно до вимог норми, *сформувати* та *сформулювати* те, що він висловив *парадоксально*. Так, у його антиноміях “Дихотомія” та “Ахіллес і черепаха” осмислення за допомогою просторово-часових понять припущення, що “рух є” веде до суперечності, яка спонукає зробити *парадоксальний* висновок: це припущення є хибним, а тому істинною насправді буде теза, що “руху нема”. Аналіз антиномій “Летюча стріла” та “Ряди, що рухаються” дозволяє стверджувати те ж, що й аналіз перших двох, з тією лише відмінністю, що у них висновок “руху нема” зроблений з урахуванням припущення, що простір і час подільні до нескінченності, а в останньому випадку на основі того, що вони утворюються з неподільних елементів. Ретельний аналіз цих антиномій поданий у [32]. Тим не менше, не зважаючи на відмінності у засобах осмислення першої і другої пари *антиномій*, висновок напрошується однозначний: **нескінченна конкретизація того, що мислиться, доводить логіку розмірковувань до того, що вона починає спростовувати власні абстрактні поняття, тобто створювати формальні суперечності, які являють собою об’єктивні засновки виникнення явища парадоксальності.**

Закономірно, що зазначене дає змогу конкретизувати **визначення сутності суперечливості** мислення, яка була охарактеризована нами як суперечність між неможливістю логічного *формування* та *формулювання* того, що мислиться, та фатальною потребою це зробити. Більш точно це може бути визначено як **суперечність між нарощуванням ознак при конкретизації** того, що мислиться, та їх скороченням при його *абстрагуванні*. Якщо вказане визначення розглянути в контексті рубінштейнівського розуміння діалогічності як природної особливості мислення, то можна обґрунтувати відмінне від філософського психологічне тлумачення **його сутності, а саме як нескінченного діалогу між абстрагуван-**

ням і конкретизацією того, що мислиться.

Сутнісні протиріччя, про існування яких здебільшого дізнаються за їх складними явищами – *епістемологічними* чи *формальними суперечностями*, природно “визрівають” у процесі історичного розвитку будь-якої науки, однак найчастіше залишаються нерозв’язаними, поступаючись у свідомості мислителів або як випадки відступу від загальноприйнятих правил, або як факти зіткнення понять протилежних теорій, кожна з яких обстоюється відповідним Науковим Співтовариством. У ролі прикладу можна навести *парадоксальне* висловлювання С. Л. Рубінштейна про те, що “мислення є діяльність, процес” [42], яке з часом втратило свою гостроту і стало звичним.

Задля уникнення терплячого ставлення до парадоксів, а також з’ясування того, що ж врешті-решт є істина, отриманий емпіричний факт, що нововиведене конкретне поняття, або яке-небудь поняття з протилежних теорій окремі мислителі намагаються нав’язати Науковому Співтовариству, причому шляхом *формулювання* своїх висновків *парадоксальним* чином. Факт породження парадоксальності того, що мислиться, вже сам собою становить принципово нову форму думки, в основі якої джерелить переконання, що стара думка є односторонньою, ущербною, навіть якщо вона сформульована з бездоганною логічністю, а нова, хоча і суперечить загальноприйнятій логіці міркувань, все ж має право на існування за безлічі обставин нелогічного характеру. Отже, **парадоксальність мислення являє собою не логічне, а діалектичне оформлення того, що мислиться, мисленнєву операцію, котра передбачає принципово нову ідеологію осмислення, яка спирається на суперечливу сутність мислення** [46; 47].

На жаль, до потреби мислити *парадоксально* кожний з мислителів приходиться інтуїтивно, тобто не теоретично, і тому їхні безутішні досягнення у сфері правил *формування* і *формулювання* того, що мислиться, вимушені залишатися такими, які не можна тиражувати, а відтак і передати соціуму. У зв’язку з цим, метою даної роботи є пошук форми операційного перетворення, яка, залишаючись досяжною для соціуму, буде адекватно моделювати процес виникнення такого **складного явища діалектичної сутності мислення, як парадоксальність**. Змістовне вивчення емпіричних засобів такого перетворення, яке використовується у практиці, дає змогу побачити

чити те, що загальною поєднувальною їх особливістю є неусвідомлене прагнення довести логіку власних конкретних міркувань до суперечності своїм же абстрактним засновкам. Так, формулювання того, що мислиться, у вигляді суперечності між абстрагуванням і конкретизацією демонструє геніальний О. Пушкін. З притаманною йому поетичністю Пушкін-мислитель знову, але зовсім по-іншому – парадоксальним шляхом, звернув увагу читачів на хиткість звичних та, як уявлялося, непохитних понять простору і часу.

“Движенья нет, сказал мудрец брадатый,
Другой смолчал и стал пред ним ходить;
Хвалили все ответ замысловатый,
Сильнее бы не мог он возразить,
Но, господа, забавный случай сей,
Другой пример на память мне приводит:
Ведь каждый день над нами солнце ходит.
Однако ж прав упрямый Галилей” [41].

Аж ніяк не бажаючи кинути тінь на авторитет Зенона, все ж скажемо, що, на наш погляд, форма викладення можливості використання суперечності між абстрагуванням та конкретизацією як постановка теоретичної проблеми, що обрана Пушкіним, є більш зрозумілою.

Чутливо відображаючи психологію міжособистісних взаємостосунків, він, хоча й лише на рівні другого плану, проте досить зрозуміло вказав на потребу врахувати особистісне бачення Автора, а також зважати на особливості Адресата, котрий здатний це оцінити.

Так теза:

“Движения нет. . .”

чуттєво спростовується тим, що опонент:

“Стал пред ним ходить. . .”

однаке, не дивлячись на підтримку глядачів-арбітрів:

“Хвалили все ответ замысловатый...”

і стороннього спостерігача

“Сильнее бы не мог он возразить...”

це спростування, своєю чергою, спростовується завдяки порозумінню Автора і Адресата:

“Однако ж прав упрямый Галилей”.

Очевидно, що парадоксальність мислення Автора не тільки демонструє Адресату неспроможність його мислення, але й об'єктивно надає йому змогу вирішити суперечність між Авторською конкретизацією і Адресним абстрагуванням.

З урахуванням сказаного, проблема природної діалогічності мислення бачиться як епістемологічна антиномія. Тому парадоксальність

формування і формулювання того, що мислиться, є сумарним продуктом як емпіричної, так і теоретичної складової мислення. Однак не розуміти, що ховається за цим сумуванням як мисленневою операцією, яка забезпечує здолання суперечності між абстрагуванням і конкретизацією того, що мислиться, значно складніше. Ми вважаємо, що парадоксальність мислення не є елементарним арифметичним сумуванням, а є діалогом між абстрагуванням і конкретизацією, під час якого здійснюється їх взаємодоповнення та взаємовиключення. Таке розуміння нами діалогу максимально наближується, якщо не отожднюється, до бахтінського [8; 9; 10; 39]. З діалектичного погляду таке визначення відображає єдність крайностей – діалогу Авторського і традиційного, теоретичного мислення, де формування думки Автора здійснюється у поняттях Наукового Співтовариства, а діалог є тією формою явища сутнісної суперечності, яка передбачає можливість перевтілення одного розуміння в інше. Змістовно таке перевтілення буде являти собою розгортання в діалог двох логік осмислення певного фрагмента дійсності. Одна з них – логіка теоретизування, тобто процес віднесення об'єкта осмислення до розряду ВІДОМОГО на підставі врахування ознак схожості з поняттями, що закріпилися у свідомості як предмети теорії, що обстоюється суб'єктом; інша – логіка об'єктивації, себто обґрунтування можливості віднесення цього ж об'єкта осмислення до розряду НЕВІДОМОГО, на підставі того, що схожість його з ВІДОМИМ стає все більше формальною. Вважаємо, що діалог цих двох логік – це співіснування двох різних розумінь, котре розвивається відповідно до своєї власної логіки, що відображає прагнення суб'єкта зрозуміти сутність як суперечність. Одночасно стає зрозумілим і бажання доводити до абсурду зміст висловлювання, бо воно є спроба вийти за межі парадигми. Саме таким чином, зіштовхуючи абстрактне та конкретне під час реалізації власного “Я”, намагається зрозуміти сутність самого себе французький поет Франсуа Війон:

“От жажды умираю над ручьем,
Смеюсь сквозь слезы и тружусь играя,
Куда бы ни пошел, везде мой дом,
Чужбина мне страна моя родная,
Я сомневаюсь в явном, верю чуду,
Нагой, как червь, пышней я всех господ.

Запомню шутку я и вдруг забуду,
Кому презренье, а кому почет.
Я всеми признан, изгнан отовсюду,
Не знаю, что длиннее – час иль год,
Из рая я уйду, в аду побуду.
Отчаянье мне веру предает.
Я знаю все и ничего не знаю.
Я скуп и расточителен во всем.
Я жду и ничего не ожидаю.
Я нищ и я кичусь своим добром.
Трещит мороз – я вижу розы мая,
Долина слез мне радостнее рая.
Зажгут костер – и дрожь меня берет,
Мне сердце обогреет только лед” [21].

Отже, особливістю *логіки* такого *діалогу* є те, що обґрунтування здійснюється засобами, протилежними вимогам формальної логіки. Як можна побачити з літературних джерел, до потреби такого парадоксального обґрунтування вперше прийшов християнський богослов та письменник Квінт Сентимій Флоренс Тертуліан, котрий жив у Карфагені з 160 по 220 роки. Так, якщо сучасні йому мислителі намагались привести біблейські вчення та грецьку філософію у єдину систему, то Тертуліан всіляко підкреслював безодню між вірою та розумом. “И умер Сын Божий: это вполне достоверно, ибо ни с чем не сообразно. И после погребения он воскрес: это, несомненно, ибо неведомо”. (“Что общего у Академии и Церкви”). У полеміці проти абстрактного, теоретичного розуму Тертуліан підкреслював права “природного”, практичного розсуду, виступаючи як одноступінь римського стоїцизму. Мислення Тертуліана було позначено тяжінням до парадоксів, однак зрозуміти те, що *сутність* є першопочатком *явища*, тому осмислення її повинно бути оформлене у поняття і пов’язане із системою інших понять, що дають змогу пояснити явище, котре також постає первинним чи вихідним, а не просто протилежним, він так і не зміг. Підказку на питання: “А що ж може бути підставою самого цього вихідного поняття, позбавленого будь-якої *конкретики* і фактично *абстрактного*, ідеального?”, можна знайти у Арістотеля: це – *самообґрунтування* [2; 3; 4; 15]. Але для того, щоб зрозуміти, що це *самообґрунтування* реалізується суб’єктом *шляхом вилучення власного мислення із логіки теоретичних розмірковувань* потребувалися зусилля геніїв, спрямовані на зміну уявлення про субстанцію того, що мислиться. Так, якщо Арістотель лише “відірвав” це уявлення (Я,

котре пізнається) від намагання пристосуватися до всезагального Логосу, Фома Аквінський та Микола Кузанський переорієнтували його на пізнання реальності, то зусиллями Бенедикта Спінози, Еммануїла Канта і Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля воно оформилось у жорстке протистояння із Логосом [14; 29]. Інакше кажучи, становлення діалектики ознаменувало перебудову мислення на іншу субстанцію – налаштованість на парадокс.

У контексті того, що було сказано, частково стають зрозумілими ускладнення суб’єкта, свідомість якого була налаштована на формально-логічне обґрунтування того, що мислиться. Долають це ускладнення лише ті, у кого вистачає розуму збагнути, що методом обґрунтування осмислюється лише *конкретне* явище, а *абстрактне* – іншим обґрунтуванням, яке *діалогізує* з логікою доведення *конкретного* і будує його власними засобами, тобто на основі цього *діалогу* зреалізовує своє власне обґрунтування, або простіше – *самообґрунтування*. В результаті виходить, що *вихідне поняття* будь-якої *теорії*, що відображає *сутність* явища, може бути осмисленим лише шляхом *самообґрунтування*, тобто за допомогою *діалогу* двох взаємообґрунтовувальних одна одну *логік* – тієї, що спрямована на *абстрагування*, тобто *логіки теоретизування*, і тієї, що зорієнтована на *конкретизацію*, – *логіки об’єктивації*. *Логіка діалогу* цих двох *логік*, як вже говорилося, передбачає переорієнтацію осмислення *сутності*. Засобом такого осмислення, відповідно до біблерівського розуміння завдань *логіки діалогу*, якраз і є *логіка доведення до абсурду* [12]. На жаль, однієї очевидності того, що доведення до абсурду є засобом виведення такого *явища суперечливої сутності мислення*, яким є парадоксальне висловлювання, недостатньо. Для надання цьому емпіричному умовиводу статусу теоретичного, дискурсивного, треба розробити формальну процедуру його реалізації. Для цього спочатку треба чітко усвідомити, завдяки яким недолікам мисленнєвого інструментарію виникають парадоксальні висловлювання, проаналізувати вдалі та невдалі спроби модернізації цього інструментарію, а також оцінити ефективність засобів побудови умовиводів, які пропонує сучасна наука.

Відомо, що виникнення парадоксальних висловлювань зумовлено помилкою у визначенні обсягу *формально-логічного поняття*,

у разі якої під час теоретичного розмірковування над множиною предметів, які це поняття повинні утворювати у своєму означенні, підміняється сукупністю понять, що потрапляє у сферу цього розмірковування. Однак відсутність у теоретика спеціальних знань стосовно можливостей виходу із *суперечності* залишає його у ситуації, яка вимагає *формування і формулювання* прогнозу в безвихідному стані. Єдиним його знаряддям залишається інтуїція, котра ґрунтується на усвідомленні того, що *суперечність* є чимось, що може підняти його мислення на якісно більш високий рівень. Саме вона свого часу дозволила математикам, котрі діяли у форматі кантівських розмірковувань про трансцендентальну логіку, здійснити спробу так званого “консервативного розширення теорії” шляхом уведення низки аксіом з математичного, а не логічного світу. Проте досягти такої змістовності мислення, як це має місце в методі “сходження від абстрактного до конкретного”, не вдалося тому, що був збережений незмінним головний принцип формально-логічного теоретизування – абсолютність форми та, у цьому разі, все та ж відокремленість *сутності* мислення від *явища* цієї сутності.

Вважаємо, що цю проблему можна розв’язати шляхом виконання умов, вимоги яких кардинально змінять логіку теоретизування:

A1 – те, що виникнення *суперечності* само собою вже є постановкою теоретичної проблеми;

A2 – те, що *суперечність* – це завжди єдність протилежних поглядів на один і той самий об’єкт осмислення;

A3 – те, що ця єдність має під собою підставу, яка може бути підґрунтям майбутньої теорії;

A4 – те, що на основі цієї єдності можна не тільки скласти *прогноз* розвитку подій, а й певним парадоксальним шляхом його обґрунтувати;

A5 – те, що це обґрунтування являє собою своєрідне перетворення *абстракції* у протилежну їй *конкретику*.

Ґрунтується таке врахування нових вимог на емпіричному переконанні: в реальному процесі мислення вивід *конкретного з абстрактного*, на відміну від дедуктивного, здійснюється з долученням *чуттєво-конкретного*, якого природно не існувало у первинних засновках. Це *чуттєво-конкретне*, що накопичилося у свідомості у ролі важеля, що обтяжує *мисленнєво-конкретне*, вступає з ним у *суперечність* і тим самим істотно впливає на форму і функ-

цію *прогнозу*, який і постає діалектично – як єдність протилежностей.

Варто підкреслити, що оскільки ідея єдності протилежностей перебуває у підґрунті найбільш відомих відкриттів у різних галузях знань, то це є яскравим аргументом на її користь. Спроба ж використання цієї ідеї як основоположного принципу нової *діалектичної логіки*, у якій наявність *антиномій* “ $X \in P$, $X \in \text{не } P$ ”, визнається не помилкою, а ознакою наявності нової проблеми і більше того – фактом її постановки, вперше була здійснена Ф. Кумпфом та З. Оруджевим [33]. У своїй “Діалектичній логіці” ці науковці виділили три основні мисленнєві операції: а) постановка теоретичної проблеми, б) генерування теоретичної ідеї, в) знаходження опосередкованих ланок як здійснення самого діалектично-логічного доказу.

Вірність їх твердження про те, що операції “постановка теоретичної проблеми” та “генерування теоретичної ідеї” наявні одночасно у вигляді зведення до єдиної основи протилежних формоутворень того, що мислиться про один і той же об’єкт, справедливо знаходить своє підтвердження на прикладі розвитку і становлення багатьох наук. Однак мисленнєву операцію “знаходження опосередкованих ланок”, яка потребує й активно використовує емпіричні засоби встановлення того, чим конкретно є проміжні ланки доказу, навряд чи можна віднести до теоретичної, а тому хибно називати доказом.

Уперше модель цієї мисленнєвої операції, яку можна використовувати як доказ єдностей протилежностей, на прикладі створення економічної теорії, запропонував А.А. Ткаченко [50; 51; 52]. Опертя на його досвід дає змогу мати надію, що і на теренах психології буде створена перспективна теорія, що відноситиметься одночасно до діалектичної логіки і психології мислення і дасть відповідь на те, яким чином теоретично ставити діалектико-логічні прогнози, тобто, використовуючи термінологію А.А. Ткаченка, виводити їх як *явища сутності* мислення. Сподіваємося, що ця теорія уможливить здійснення самого процесу прогнозування за допомогою її ж власних *діалектико-логічних понять*, що формально відображають етапи усвідомлення єдності протилежностей шляхом оперування її ж власними засобами, тобто *діалектико-логічними* мисленнєвими операціями – *судженнями та умовиводами*, а також дозволить обґрунтувати *діалектико-*

логічний висновок парадоксального прогнозу, спираючись на її ж власні закони [46; 47].

Діалектико-логічні поняття такої теорії будуть являти собою форми мисленневих операцій, які фіксують єдність взаємонепринятних, з погляду формальної логіки, ознак явища як найбільш суттєвої властивості. Роль останньої може відігравати єдність загального та особливого (“сміюсь сквозь слезы”), абстрактного та конкретного (“я всеми признан, изгнан отовсюду”), логічного та безпідставного (“трещит мороз – я вижу розы мая”). Головною перевагою діалектико-логічного поняття тут буде його відкритість для інтерпретації будь-яких фактів емпірії.

У процесі заміни формально-логічного поняття на діалектико-логічне, збереження за поняттям як таким статусу найбільш досконалої форми накопичення і передавання знань здійснюється шляхом зміни його структури, форми і характеру взаємодії між поняттями. Тоді зв'язок між діалектико-логічними поняттями у такій теорії втілюватимуть особливі мисленневі операції – діалектико-логічні судження. А це означає, що виведення одного судження з іншого має робитися за допомогою діалектико-логічних (триадичних) умовиводів [46; 47; 51], кожний з яких збагачує діалектико-логічне поняття завдяки введенню нової його інтерпретації. Таке виведення нагадує за формою дедуктивне розмірковування, оскільки конкретне виводиться в ньому з абстрактного. Однак, оскільки діалектико-логічне пізнання об'єкта, на відміну від його формально-логічного аналізу, являє собою одночасне нарощування не тільки абстрактних, а ще й конкретних понять про нього, то відмінності його постають з наявності між ними суперечності. Ця суперечність і визначає більшу змістовність діалектико-логічного осмислення об'єкта порівняно з його формально-логічним аналізом. Вона відкриває дорогу власне психологічному проникненню в сутність шляхом постійного діалогу між логікою теоретизування і логікою об'єктивної. Розвиток цього діалогу, який визначає народження діалектико-логічного поняття, розгортається від незадоволення змістом формально-логічного поняття до його повного спростування. Так досягається вбачання у протилежних поняттях крайнощів однієї єдності і перебудови понять логічного виводу. Вимогам такої перебудови задовольняють триадичні умовиводи [46; 47;

51], кожен з яких самодостатньо вводить певне діалектико-логічне поняття, оскільки об'єднує у собі як визнання, так і спростування ознак, а наступний триадичний умовивід збагачує діалектичне поняття, даючи нову його інтерпретацію.

Послідовність триадичних умовиводів являє собою так званий діалектико-логічний доказ істинності нової інтерпретації діалектико-логічного поняття, або діалектико-логічне виведення прогнозу [46; 47; 50; 51]. Звернемо увагу на те, що діалектико-логічний доказ нагадує дедуктивний лише за формою: конкретне виводиться в ньому з абстрактного. Відмінністю є потреба врахування контрдоводів під час самого виведення, коли, поряд з мисленнево-конкретним, подається уявлення про чуттєво-конкретне. У результаті кожний крок діалектико-логічного виведення робить абстрактне в мисленні не тільки мисленнево-конкретним, а ще й чуттєво-конкретним. Формування і формулювання такого висновку, на відміну від дедуктивного, і є те, що в діалектиці називають “сходженням від абстрактного до конкретного”.

Відокремлення у цьому “сходженні” рівнозначних намагань просуватися від абстрактного чи до чуттєво-конкретного, чи до мисленнево-конкретного, дало змогу Г. Фреге [13; 54] збудувати підвалини діалектико-логічної теорії у вигляді єдності логіки предикатів (сілогістика Арістотеля) і логіки висловлювань, або пропозиціональної логіки (Хрисип). Відповідно до її вимог рівень діалектичного пізнання об'єкта осмислення визначається одночасним накопиченням як кількості чуттєвих уявлень про конкретне, так і кількості абстрактних розумінь про нього. У підсумку будь-яке наступне діалектико-логічне поняття у процесі “сходження від абстрактного до конкретного” характеризуватиметься суперечностями, що все більш і більш поглиблюються завдяки: а) суперечностям між ним і попереднім поняттям, оскільки це поняття вже конкретне, а попереднє – абстрактне; і б) суперечностям між мисленнево-конкретними і чуттєво-конкретними у рамках самого поняття.

Спираючись на досвід [33; 50; 51; 52] та керуючись власним баченням структури діалектико-логічного мислення як суперечності, вважаємо, що вихідним поняттям, або покантівськи “основоположенням”, у такій теорії повинно бути поняття “виведення явища парадоксальності із суперечливої сутності мислення”. Тоді видовими поняттями теорії будуть:

Рис. 1.
Структурна модель парадоксального мислення

“постановка теоретичної проблеми у формі антиномії”, “теоретичний прогноз” та “діалектико-логічний доказ”. Графічно структурна модель парадоксального мислення може мати такий вигляд (рис. 1).

За суттю поняття “виведення явища парадоксальності із суперечливої сутності мислення” буде являти собою послідовність мисленнєвих операцій, що забезпечують подолання сутнісної суперечливості між формуванням та формулюванням того, що мислиться, на рівні його явища. Оформлення проблеми як антиномії – це водночас породження нової парадоксальної форми думки, котра вказує на потребу змістовної зміни старої. Наскільки дають змогу узагальнити аналізований матеріал літературні джерела, постановка теоретичної проблеми у парадоксальному вигляді була притаманна мисленню Зенона [5; 32], Арістотеля [2; 3; 4; 15], Канта [30; 31], Гегеля [24], Маркса [37], а, на думку В.С. Біблера [12], буде формальним утіленням мислення ХХІ століття.

Поняття “постановки теоретичної проблеми” може бути виражене за допомогою формули:

$$M \in D, M \in \bar{D} \text{ (aП)},$$

де: М – мислення; Д – діяльність; П – процес.

Спроба дати визначення цьому діалектико-логічному поняттю веде до наступного: “постановка теоретичної проблеми” – це парадоксальна мисленнєва операція демонстрації суперечності у явному вигляді, яка знаково подана у формі антиномії. Однак, через цілу низку причин, які залежать і не залежать від самих Авторів, теоретичні проблеми, що ставляться ними, не завжди висловлюються явно. Причиною здебільшого є те, що прогноз, який претендує на елемент новизни, інакше кажучи, такий, що так чи інакше вступає в конфлікт з

мисленням Наукового Співтовариства, відображає взаємоне прийнятні ініціативи. З боку Автора – це демонстрація Співтовариству нових контекстів звичних йому понять, де ці контексти слугують змістовною опорою його прогнозу. З боку Співтовариства – спроба усвідомити Адресну користь запропонованої інтерпретації.

У результаті діалектика формування і формулювання поняття “постановка теоретичної проблеми у формі антиномії” полягає в тому, що спосіб вираження Авторської індивідуальності визначається її Адресною користю. Інакше кажучи, прогноз ніяким чином не може бути сформульованим інакше, як у поняттях Адресата. Так, теза й антитеза на користь розгляду мислення як діяльності і як процесу, котрі виникли історично і донині поповнюються новими обґрунтуваннями, були оформлені С. Л. Рубінштейном в антиномію неявно: “Мислення є діяльність, процес”. У формі явної антиномії ця фраза виглядала б так: “Мислення є діяльність; мислення – це не діяльність, а процес”. Однак причини неявної постановки антиномії не варто, на наш погляд, відносити на адресу недомислення С.Л. Рубінштейна як Автора. Скоріше, це показник його далекоглядності, тому що прогноз, сформульований ним, повинен бути зрозумілим Адресату – Науковому Співтовариству, яке поєднано вірою у безгрішність тієї теорії, що вбачає в мисленні констатаційні ознаки діяльності. Для такого розуму, яким був Сергій Рубінштейн, неважко було зрозуміти, що під час діалогу з Науковим Співтовариством, бажає того Автор чи ні, але його прогноз повинен бути осмисленим Адресатом, котрий вихідно налаштований, м’яко кажучи, критично. Для цього прогноз повинен бути Автором упредметненим, тобто сформульованим за допомогою доступної Адресату системи понять. А це, зі свого боку, можливо,

коли сам Адресат зможе співвіднести власне осмислення з Авторським. Інакше кажучи, *прогноз* тільки тоді може бути адекватно оціненим, коли зможе стати зрозумілим і Автору, і Адресату. Легко зрозуміти, що Адресату, який захоплений теорією Діяльності і колективне мислення якого ще не було готовим піднятися до більш змістовного розуміння того, чим є мислення, *прогноз*, котрий був би *сформульованим* у формі *антиномії*, нічого б не означав. Ця неготовність Адресата примусила С. Л. Рубінштейна не протиставляти, а лише відокремити комою поняття “діяльність” і “процес”, ніби-то з метою вказати на їхню синонімічність. Але це була лише зовнішня і далеко не вирішальна причина їх непотиставлення. Головним було те, що, відокремлюючи різні формальні поняття комою, Сергій Леонідович вказав на їхню змістову схожість. Це свідчить про те, що одночасно з мисленнєвою операцією виявлення формальних ознак відмінності у взаємоне прийнятних поглядах на один і той же об’єкт осмислення, він реалізує протилежну їй мисленнєву операцію – узріння ознак сутнісної схожості у цих поглядах.

Те, що реалізація думки С. Л. Рубінштейна, яка синтезує рівнорівневі контрадикторні поняття різних теорій, здійснюється не логічно, а діалектично, зрозуміти ще легше. Видатний учений здійснив цей синтез, осягнувши, що обидва положення є істиною, але кожне – у чітко визначеному конкретному відношенні. Вбачання схожості двох контрадикторних формально-логічних понять за їх суттєвими ознаками у системі *діалектичної логіки* повинно бути виділеним в окреме *діалектико-логічне поняття*, назва якого описує природний продукт розуміннєвих зусиль С.Л. Рубінштейна. Цей продукт, отриманий завдяки вмінню Сергія Леонідовича піднятися вище формально-логічного протиставлення понять, і є наступним поняттям діалогіки – “*теоретичний прогноз*”. Формально воно може мати вигляд:

М є Д (а,в,с . . . n) М є П,

де: М є Д – Адресна істинність; М є П – Авторська істинність; (а,в,с . . . n) – послідовність власне психологічних (позалогічних) мисленнєвих операцій, які обґрунтовують змістовну тотожність формально протилежних поглядів.

Отже, можна дати визначення діалектико-логічного поняття “*теоретичний прогноз*”: *це*

– парадоксальна мисленнєва операція укладіння суттєвої схожості, опосередкована проміжними ланками єдності протилежностей – Авторської новації та Адресного консерватизму, суперечність між якими вирішується на рівні їх змістової схожості.

Коли проблема у формі *антиномії* поставлена, а *прогноз* як єдність протилежностей *сформований і сформульований*, то настає час його теоретичного обґрунтування. Інтуїція *Автора*, *формуючи* та *формулюючи прогноз*, використовувала для обґрунтування єдності протилежностей ланцюжок розмитих образів, причому в суміші з емпіричними поняттями, що принципово зрозуміло лише йому. Пошук засобу перетворення цього інтуїтивного обґрунтування в діалектико-логічний доказ і є третя мисленнєва операція, котра повинна здійснюватися *Автором* і котру, природно, можна назвати “діалектико-логічним доказом”. Мета її – створити універсальний алгоритм доказу сутнісної єдності формальних протилежностей, а визначення їх стає зрозумілим само собою. Відтак діалектико-логічне поняття “діалектико-логічний доказ” – *це парадоксальна мисленнєва операція формального доведення сутнісної тотожності контрадикторних понять.*

Хотілося б нагадати, що у формальній логіці під доказом розуміють формальний умовивід, який здійснюється дедуктивно. В діалектичній логіці доказ – це виведення *явища* із його *сутності* [46; 47; 50; 51], яке також реалізується формально, але не дедуктивно, а шляхом “сходження від абстрактного до конкретного”, особливість якого припускає введення до процедури доказовості додаткових аксіом. Останні як засоби позитивного використання суперечностей у самому доказі певним чином спрямовують логіку умовиводу, котра винятково утворюється з *аналітично апріорних суджень*. Виникнення цих додаткових аксіом та рішення про доцільність їх долучення до умовиводу являє собою продукт *процесуальної активності мислення*, народжений лише таким засобом, як *синтетично апріорне судження*. Такі судження природно виникають під час співвіднесення *формально-логічних умовиводів* з інтуїтивними, емпіричними. Як вже було сказано, мисляться вони не *формально-логічно*, а згідно із запропонованою І. Кантом так званою трансцендентальною логікою. Головною умовою “переходу” мислення на таку логіку є усвідомлення суб’єктом хибності його власних

формально-логічних розмірковувань порівняно з успіхом емпіричних. Саме усвідомлення можливості продуктивного діалогу між формальною логікою теоретизування та логікою емпіричного мислення чи існування логіки діалогу, або діалогіки як засобу здійснення трансцендентального синтезу, і повинно, на наш погляд, бути першою психологічною аксіомою, що вводиться як продукт синтетично-ап'юріорного судження. Виходячи із цієї аксіоми, мислення, відповідно до методу "сходження від абстрактного до конкретного", буде являти собою діалог теоретичної (розмірковувальної) та емпіричної (інтуїтивної) його складових як відкрити систему.

Для пізнання окремого об'єкта, як відомо, розмірковування оперує поняттями, завдяки чому цей об'єкт відноситься до певної, вже вивченої їх, множини і на цій підставі повністю чи частково наділяється властивостями цієї множини. Правила організації мислення шляхом розмірковувань не передбачають можливості віднесення об'єкта осмислення одночасно до двох протилежних множин понять. На відміну від розмірковування емпірична складова мислення використовує – з метою пізнання – увесь ментальний досвід індивіда – його знання та уявлення, які здобуті завдяки пізнанню безлічі об'єктів, що навіть не мають до них безпосереднього відношення. Ця складова акумулює у собі також принципи та підходи, що вироблені у практиці прийняття різноманітних рішень, які закріпилися у вигляді універсалій, що сприяють орієнтуванню у світі. Тому реальна змога різного бачення об'єкта, тобто вбачання у ньому протилежних якостей залежно від погляду, принципово не забороняється. До того ж, якщо за стрункністю форми і бездоганністю доказовості змісту того, що мислиться, емпірична складова й поступається теоретичному розмірковуванню, то за широтою інтерпретацій, ентропією аналізування, знаковою та концептуальною розкутістю, тобто за свободою вибору засобів його формування та формулювання, значно його перевищує.

Не важко зрозуміти, що взаємодія цих складових мислення має глибоко особистісний характер, а тому із самого початку передбачає реалізацію на внутрішньому рівні (інтеріоризація), і лише після цього – у випадку, якщо буде уможливлено втілення продукту цієї взаємодії на зовнішньому (вербальному) рівні (екстеріоризація). Фактично, інтеріоризація того, що мислиться, являє собою переоб'єктивізацію

мислення на нову проблемну конкретику, а екстеріоризація – нове її упредметнення, але вже з "опорою" на встановленні суб'єктом мислення нові принципи і закони.

Переоб'єктивізація і нове упредметнення як засоби здійснення трансцендентального синтезу й мають стати, на наш погляд, другою і третьою психологічними аксіомами, що виникають як продукти синтетично ап'юріорного судження.

З урахуванням того, що сказано, очевидно, що процес становлення діалектико-логічного поняття "діалектико-логічний доказ", тобто оформлення алгоритму переходу сутнісної суперечності в її явище у формі парадоксу, під час розгортання процесу "сходження від абстрактного до конкретного", можна репрезентувати як послідовність мисленнєвих операцій з переоб'єктивізації та нового упредметнення, здійснених завдяки діалогу теоретичної та емпіричної складових мислення.

Запропонувати психологічну модель діалектичного мислення, що відобразить зміст того, яким чином його власна процесуальна активність призводить до переростання протидії між тезою й антитезою у синтез – це фактично закласти теоретичні підвалини діалектико-логічного доказу. Власне кажучи, схеми цієї моделі давно підготовлені історичним розвитком кожної науки окремо і всіх їх узятих разом, бо кожна з них, незалежно від свого предмета, так чи інакше втручалася у психологічну сферу формування та формулювання прогнозу. В пошукуванні засобу цього формування та формулювання звернемося за допомогою до латини, тобто мови, яка донині зберегла назву Мови Науки. Аналіз її квінтесенції – мудрих висловлювань, у контексті, що становить для нас інтерес, дає змогу подати доказ протилежностей у вигляді серії мисленнєвих операцій.

1. "Операція порівняння як вилучення субстанції поняття "діалектико-логічний доказ".

Потреба віддати перевагу одній з думок волею-неволею примушує їх порівнювати. У результаті свідомо чи підсвідомо для самого Автора, котрий вносить у процес прогнозування те, що зветься субстанцією – абстрактною операцією порівняння, а відтак і саме головне в мисленні, без чого воно просто не розпочнеться:

Audiat at altera pars.

(Треба вислухати й іншу сторону.)

2. Операція пошуку форми майбут-

нього поняття “діалектико-логічний доказ”.

Операція порівняння як субстанція мислення *екстеріоризується* під час *упредметнення* Автором об'єкта осмислення, вдосконалюється у процесі надання порад, особливо за умов, коли прогнозування не можна здійснити шляхом логічних розмірковувань, і закріплюється в суспільній свідомості у вигляді *висловлювань особливої форми*, успішність яких у здоланні логічно тупікових ситуацій дає змогу називати їх мудрими. Наприклад:

Contraria contraries curantur.

(Протилежне лікується протилежним.)

De diorus malis minus est semper eligentum

(З двох негараздів треба вибирати найменше.)

Nolite judicare et non judicariimini

(Не судіть, та не будете судимі.)

Nolite mittere margaritas antre porcas

(Не кидайте діамантів перед свиньми.)

Неважко помітити, що субстанцією, свого роду абстрактним прототипом мудрих думок, незмінно служить операція порівняння.

3. Операція пошуку уявлення про функцію майбутнього поняття “діалектико-логічний доказ”.

Природно передбачити, що висловлювання, які називають мудрими, використовуються як продукти *екстеріоризації* операції порівняння не лише як рятівний засіб, що забезпечує вихід з логічно тупікових ситуацій. Привласнення їх суті, яке здійснюється після вельми частого використання, наприкінці приведе до їх *інтеріоризації*. Тоді по-новому надбана **форма** мислення почне проявлятися у вигляді деякого прообразу нової його **функції** – упорядкування чи переупорядкування старої, котра побудована згідно з аксіоматикою понятійної форми. Результатом такого **функціонально** впливу *інтеріоризованої* форми поняття є усвідомлення потреби ситуативно-предметної корекції будь-якої аксіоматичної організації знання.

In vino veritas, in aqua sanitas

(Істина у вині, а здоров'я – у воді.)

4. Операція синтезу уявлення про поняття “діалектико-логічний доказ” як єдності протилежностей – форми і функції.

Найбільш здібні Автори під час такої переорганізації досягають у своїх синтезуваннях рівня Сократа, котрий, як ми пам'ятаємо, стверджував:

Scio me nihil scire

(Знаю, що нічого не знаю.)

Це доводить, що вони упритул підходять до усвідомлення майбутнього поняття як *діалектико-логічного*, тобто як єдності протилежностей – *екстеріоризованої* субстанції як прототипу **форми** поняття та *інтеріоризованої* його форми як прообразу майбутньої його **функції**.

Можна передбачити, що *діалектико-логічний доказ* як конструкція, що обґрунтовує думку, дає змогу, завдяки її **формі і функції**, створювати діалектико-логічний прогноз про те, як буде розвиватися матеріальний світ. Графічно функціональна модель парадоксального мислення, яке фактично являє собою синтетично апріорне судження, може мати такий вигляд (*рис. 2*).

Стверджувати, що *сутність* будь-якого *явища* усвідомити простіше, ніж уявити собі явище, у якому ця сутність може проявитися, було б неправильно. Просто для більшості усвідомлення *сутності* звичніше, ніж передбачення можливих її *явищ*, й ось чому.

Усвідомлення *сутності* спирається на звичний спосіб добування знань: “від простого до складного...”, від конкретики до абстракції. Не всі, щоправда, доходять до фінішу шляху, тобто до пункту, що на даному етапі розвитку науки дає змогу говорити про усвідомлення *сутності*. Але рухаються у цьому напрямку виключно всі. Довжина пройденого шляху залежить від рівня інтелекту, мотивації, волі і багато іншого. Для того ж щоб висунути прогноз *явища* деякої *сутності*, треба, як мінімум, знати у чому полягає ця *сутність*. Оскільки усвідомлюють її далеко не всі, то природно передбачити й те, що використовувати її адекватне розуміння у прогнозуванні одного з можливих її *явищ* буде ще менша кількість дослідників. Причому майже всі, хто досягнув думкою *сутність*, помислив інтуїтивно, тобто неусвідомлено, не зможе навчити таємницям свого прогнозування інших. Так і залишаться ці перлини на папері і в головах, як мудрі думки, якими захоплюються, які цитують і які будуть тлумачити, виходячи з рівня свого інтелекту.

Спробуємо пройти шлях виведення одного із *явищ* *сутності*, розділивши його на мисленеві операції, як це мало місце під час пошуку засобів доказу єдності протилежностей.

Виникнення та існування будь-якого *явища* визначається певними умовами. Як було вже

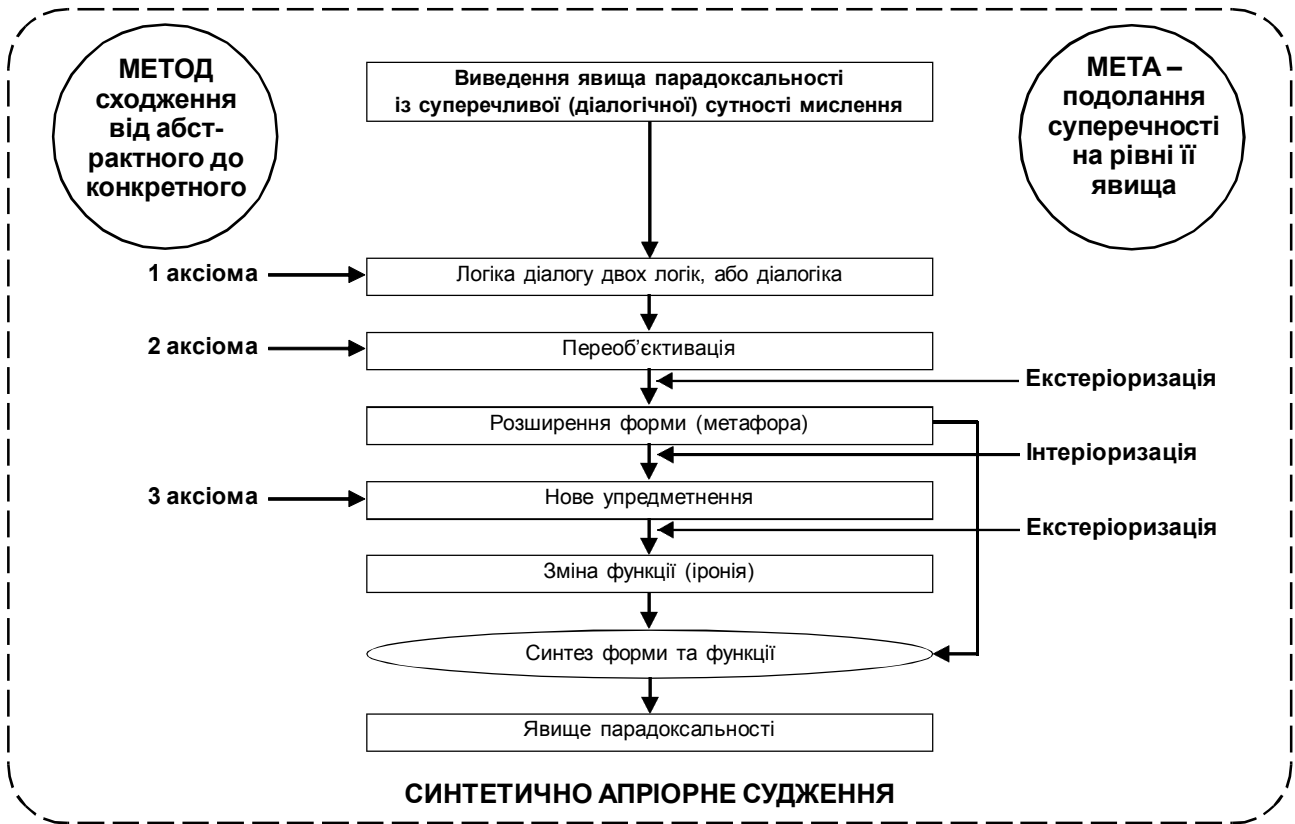

Рис. 2.
Функціональна модель парадоксального мислення

доведено [46; 47], для складних *явищ* діалогічної *сутності* мислення, таких як метафори-зація та іронізування, цими умовами є наявність суперечності між тим, що означається, і тим, що мається на увазі [46; 47]. Не становить виняток і *явище* парадоксальності. Умовою його існування є переважно існування дилеми, котру можна сформулювати запитанням: чи є схожість між тим, що мислиться Автором, і тим, що він пропонує для розуміння Адресата? Виникає суперечність: з одного боку, схожість існує, а з іншого – її немає.

Згідно з відомою схемою розвитку наукового мислення можна стверджувати, що ця суперечність є постановкою *теоретичної проблеми* існування *явища* парадоксальності. Словесне визначення поняття парадоксальності буде виглядати традиційно: парадоксальність як діалектико-логічне поняття – це опосередкована проміжними ланками єдність можливості і неможливості реалізації Автором власного прогнозу мовою Наукового Співтовариства.

Спробуємо, озброївшись сформульованими нами прийомами, здійснити аналіз мислення

С.Л. Рубінштейна, який привів його до парадоксального формулювання того, що є мислення у вигляді антиномії:

“Мислення є діяльність, процес”

Формально цю антиномію можна побудувати так:

$X \in D, X \notin \bar{D} (a, \Pi)$

де: $X \in D$ – теза; $X \in \bar{D}$ – антитеза; (a, Π) – позитивне доповнення антитези.

За тезу тут використане положення: “мислення є діяльність”, що має наступні підстави:

1. *Мислення є усвідомлене відображення явищ об'єктивної дійсності, тому що становить “вищий продукт мозку як найвищий продукт матерії”.*

2. *Мислення має цілеспрямований характер і зводиться до розв'язування задач.*

3. *Мислення вмотивоване і являє собою упредметнення потреби у розв'язанні проблемної ситуації.*

Теза, висунута О.М. Леонт'євим [34; 35], підтримувалася А.В. Запорожцем [28], Л.В. Занковим [27], В.В. Давидовим [25; 26], О.Н. Матюшкіним [38], Г.О. Баллом [6], С.Д. Максименком [36], А.В. Фурманом [54; 55], так чи

інакше враховувалася О.К. Тихомировим [48; 49], Е.В. Шороховою, Л.І. Анциферовою [1] та іншими.

У ролі антитези прийняте положення “**Мислення є процес**”, що має інші підстави:

1. *Мислення не керується усвідомленою метою, як це має місце у предметній діяльності, а являє собою:*

– “зсув мотиву на мету”; це неявне контробробування було сформульоване самим О.М. Леонтьєвим;

– реалізацію “моделі потребового майбутнього; зазначене контробробування належить І.А. Бернштейну [11],

– пошук НЕВІДОМОГО, уявлення про яке формується лише після того, як воно буде знайдено, тобто стане ВІДОМИМ; контробробування висунуте А.В. Брушлінським [17; 18; 19].

2. *Мислення не мотивується, оскільки ніколи не зупиняється, оскільки “НЕВІДОМЕ” долучається до все нових і нових зв’язків з ВІДОМИМ, завдяки чому з нього весь час “вичерпуються нові ознаки і частини”;* дане неявне контробробування міститься у працях С.Л. Рубінштейна [42] та А.В. Брушлінського [17; 18; 19].

3. *Мислення не є діяльністю.* Як контробробування не висувалось навіть неявно, але так чи інакше, малося на увазі, виходячи із самого історичного розвитку радянської психології мислення. Важко сказати, чому не приділялося достатньої уваги очевидній суперечності між існуючим визначенням діяльності і тим, що не всі її мотиви є неусвідомленими. Такі ж поняття, як мисленнєві навички, котрі формуються саме задля їх неусвідомленого (автоматичного) використання, не були логічно співвіднесені з категорією діяльності, а роль свідомості у процесі формування того, що можна назвати мисленнєвими вміннями, практично не досліджувалася.

Використання такого парадоксального визначення мислення Науковим Товариством психологів протягом кількох десятиліть від дня виходу книги С.Л. Рубінштейна є важливим доводом на користь прийняття парадоксальності як форми пропонування прогнозу. У вигляді формули, тобто як формально-логічне поняття, вона може мати такий вигляд:

$\Pi \in \bar{B} \bar{B} (a_1, a_2, \dots, a_n) M,$

де: Π – парадоксальність, B – можливість підведення об’єкта осмислення під поняття, \bar{B} –

неможливість такого підведення, M – мислення Наукового Товариства.

Однак самого факту, що парадоксальність як форма постановки прогнозу використовується Науковим Товариством зовсім недостатньо для теоретика. Якщо претензії на створення теорії психології мислення мають під собою серйозне підґрунтя, то вона повинна бути виведена як *явище діалогічної сутності мислення* дискурсивно, за допомогою триадичних умовиводів. Спробуємо зреалізувати цей умовивід, використовуючи відому нам послідовність мисленнєвих операцій, але спочатку вкажемо на умови його виникнення. Так, парадоксальне мислення як явище парадоксальної (діалогічної) його сутності з’являється завдяки існуванню: а) індивідуального осмислення і б) теорії як зразка колективного осмислення.

Зайвий раз переконуємося у тому, що умови існування парадоксального мислення, хоча і суперечать законам формальної логіки, але не суперечать законам мислення і, зокрема, Закону Когеренції, що виведений нами під час попередніх досліджень [46; 47]. Нагадаємо, що *сутність* цього закону полягає в тому, що мислення – це завжди розв’язання діалектичної суперечності між індивідуальним та колективним мисленням через *форму і субстанцію* того, що мислиться. Із цієї *сутності* треба вивести її *явище*. Як вже доводилося, формально-логічно це зробити неможливо, адже формальна логіка не розрізняє “*сутність*” і “*явище*”. Тому треба рухатися винятково шляхом триадичних умовиводів [46; 47], послідовно проходячи етапи осмислення *явища* як *діалектико-логічного поняття*.

За аналогією з вищевказаним розподіляємо виведення явища парадоксальності із суперечливої (діалогічної) сутності мислення на чотири мисленнєвих операції:

1. **Операція вилучення субстанції суперечливості** – абстрактна операція порівняння, яка є ядром діалогічної сутності мислення, що вже не підлягає поділу.

В *тезисному судженні*, яке здійснюється за формулою, це матиме вигляд:

$y \in \Pi t$
 $\Pi t = Aa$
 $y \in Aa,$

де:

y – процес парадоксального висунення прогнозу як сутнісна єдність монологічності та діалогічності;

Пт – тезисне поняття, оперативною складовою якого є :

а – існування діалогічності та субстанції діалогічності у самому процесі парадоксального прогнозування;

А – те, що існує у парадоксальному мисленні окрім діалогічності, своєрідний логічний залишок, резидиум (демонстрація Автором відносності формально-логічного поняття, наявність власного бачення, додаткова інформація, що не враховується формально-логічним мисленням).

Антитезисне судження, себто спростовування тезисного, здійснюється відповідно до наступної формул:

$$Z \in Pa$$

$$Pa = \bar{a}x$$

$$Z \in \bar{a}x,$$

де:

Z – дифінієндум антитези, що здійснює синтез (поєднання в одному понятті Па) негативної “а” та позитивної “х” складових його змісту.

Па – антитезисне поняття;

\bar{a} – неіснування діалогічності та субстанції діалогічності у процесі парадоксального мислення;

x – позитивний зміст антитези, реальне існування діалогічності та субстанції діалогічності, хоча й окремо від парадоксального мислення.

Наступним кроком діалектико-логічного виведення є *синтезисне судження*, тобто об’єднання тезисного поняття Пт з антитезисним Па;

$$T \in Pc$$

$$Pc = Va\bar{a}xS$$

$$T \in Va\bar{a}xS,$$

де:

T – парадоксальне мислення, яке існує окремо від діалогічності та субстанції діалогічності;

Pc – синтезисне поняття;

V – повернення до бездіалогічної парадоксальності, але з урахуванням того, що, крім неї, в мисленні існує діалогічність та субстанція діалогічності;

S – підйом на більш високий ступінь розвитку, що означає визнання діалогічності як засобу подолання сутнісної суперечності між поняттями “діяльність” та “процес”, який, можливо, має певну форму і функцію.

2. Операція пошуку майбутньої форми діалектико-логічного поняття, що в тезисному судженні матиме вигляд:

$$y \in Pt$$

$$Pt = Aa$$

$$y \in Aa,$$

де:

y – діалогічність як засіб усунення сутнісної суперечності;

a – сутність діалогічності, що тлумачиться як єдність протилежностей;

A – те, що залишається в діалогічності окрім сутності (зовнішня трибутика).

В *антитезисному судженні* отримаємо вираз:

$$Z \in Pa$$

$$Pa = \bar{a}x$$

$$Z \in \bar{a}x,$$

де:

Перше спростування – відкидається А.

Друге спростування – контрадикторно спростовується а, тобто підтверджує те, що сутністю діалогічності є єдність протилежностей (“сутність не є єдність”)

Третє спростування – на засадах конкретного дослідження понять “сутність” спростовується негативний зміст оперативного антитезисного поняття а (не єдність) і вводиться поняття x як існування діалогічності на вербальному рівні; здатність діалогічності вербалізуватися фактично демонструє виявлення сутності мислення.

В антитезисному судженні фактично завершується вербалізація та усвідомлення діалогічності як сутності, тому *синтезисне судження* матиме вигляд:

$$T \in Pc$$

$$Pc = Va\bar{a}x$$

$$T \in Va\bar{a}xD,$$

де:

T – подолання сутнісної суперечності між Автором і Адресатом завдяки існуванню діалогічності, котра вербалізується; остання здійснюється за допомогою синтезу оперативного антитезисного поняття, що спростовує діалогічність мислення та зовнішньої ознаки діалогічності V;

V – засіб подолання суперечності, але вже між формою і сутністю того, що мислиться;

x – засіб подолання сутнісної суперечності на рівні її явища завдяки тому, що порівняння двох різних осмислень вербалізується.

D – новизна являє собою втрату сутнісної ознаки (порівняння) і набуття зовнішньої ознаки форми явища парадоксальності як засобу подолання сутнісної суперечливості шляхом діалогу між сутністю і формою того, що мислиться.

3. Операція пошуку уявлення про функцію майбутнього діалектико-логічного поняття.

Парадоксальність, як зазначалося, становить зовнішню форму реалізації такої природної особливості мислення, як діалогічність. Однак під час її використання як у процесі комунікації, так і у пізнанні, починають вбачатися нові її риси, якими не володіє розсудливе мислення. У цьому сенсі парадоксальність – уже не тільки засіб формування і формулювання прогнозу, а ще й діалектико-логічне поняття, що, крім **форми**, виконує також певну **функцію**. Якщо сутність парадоксальності як форми реалізації природної діалогічності мислення зводиться до єдності Авторської та Адресної когеренції, що суперечать одна одній, то сутність її як діалектико-логічного поняття означає єдність форми і функції, що, знову таки, суперечать одна одній. Відтак у парадоксальності як понятті можуть бути відокремлені два нових компоненти – *інтеріорна та екстеріорна* складові. Перша здатна зберігати властивості парадоксальності після висування прогнозу, а друга – перетворювати її у засіб, за допомогою якого може усуватися суперечність або, інакше кажучи, регулюватися взаємозалежність між мисленням Автора і Адресата.

Тезисне судження у цьому разі набуде вигляду:

$$\begin{aligned} y \in Pt \\ Pt = Aa \\ Y \in Aa, \end{aligned}$$

де:

y – парадоксальність, яка використовується як засіб мислення, але яка ще не до кінця усвідомлюється у ролі можливого засобу вербалізації, що позитивно буде оцінено суспільством;

a – єдина можливість такої форми вербалізації;

A – наявність інших, альтернативних форм вербалізації (метафора, іронія);

Антитезисне судження матиме вигляд:

$$\begin{aligned} Z \in Pa \\ Pa = \bar{a}x \\ Z \in \bar{a}x, \end{aligned}$$

де:

\bar{a} – не єдина можливість;

x – дослідження парадоксальності як діалектико-логічного поняття, що дає змогу виділяти в ній два компоненти – *інтеріорну та екстеріорну* складові.

Синтезисне судження можна зобразити у такий спосіб:

$$\begin{aligned} T \in Pc \\ Pc = Va\bar{x} \\ T \in VxE, \end{aligned}$$

де:

V – єдність інтеріорної та екстеріорної складових;
X – наявність схожості між вербальною частиною парадоксального мислення і тим, що інтеріоризовано;

E – новизна являє собою функцію переоб'єктивації того, що мислиться завдяки його інтеріоризації;

Парадоксальність, відновлюючись як форма вербалізації природної діалогічності мислення, яка ще не до кінця усвідомлюється як звичний засіб використання, у результаті синтезу Vx постає як єдність двох категорій – інтеріорної та екстеріорної складових. Значим E як нове розуміння парадоксальності. Екстеріорна складова тоді становитиме складну форму мислення, яка ідентифікується у свідомості з можливістю зміни відношення до об'єкта осмислення, а відтак і з розвитком, а інтеріорна – відображатиме діалектику боротьби поняття із самим собою як об'єкта двох альтернативних розмірковувань – формальної логіки та іншої – логіки розвитку, котра також має право на існування.

4. Операція синтезу уявлення про діалектико-логічне поняття парадоксальності як про єдність його форми та функції. В одному понятті поєднується вербалізована субстанція (порівняння старого поняття з можливістю введення нового) як про основу майбутньої форми діалектико-логічного поняття з інтеріорною складовою (тобто логікою розвитку) як прообразом майбутньої функції цього поняття.

Тезисне судження позначимо символічно так:

$$\begin{aligned} y \in Pt \\ Pt = Aa \\ y \in Aa, \end{aligned}$$

де:

y – парадоксальність прогнозу;

a – мислення шляхом об'єктивації;

A – інші ознаки існування парадоксальності як вербальної форми діалогічності (єдність екстеріоризованої та інтеріоризованої складових).

Антитезисне судження відобразимо у формі:

$$\begin{aligned} Z \in Pa \\ Pa = \bar{a}x \\ Z \in \bar{a}x, \end{aligned}$$

де:

a – можливість здійснення вербальної форми діалогічності (парадоксальності) не шляхом об'єктивації;

x – можливість здійснення синтезу завдяки використанню функції парадоксальності;

$$x = x_1 + x_2$$

x1 – можливість вербальної частини парадоксальності перетворюватися у форму поняття;

x2 – можливість інтеріоризованої частини парадоксальності перетворюватися у функцію поняття.

Тоді *синтезисне судження* набуде вигляду:

$$\begin{aligned} T \in P\bar{c} \\ P\bar{c} = V\bar{a}\bar{a}x \\ T \in V\bar{a}\bar{a}xS, \end{aligned}$$

де:

V – парадоксальність мислення є засіб подолання суперечності шляхом вбачання екстеріорної та інтеріорної його складових;

x – здатність форми і функції парадоксальності синтезуватися в одне поняття;

S – новизна полягає в тому, що явище парадоксальності мислення як єдності його форми і функції являє собою діалектико-логічне поняття, що знімає сутнісну суперечність на рівні її явища.

Отже, діалектико-логічне поняття може бути зрозумілим лише як суперечність між двома логіками – логікою, що спирається на ВІДОМЕ, тобто на очевидний предикат, і новою, ще не опрацьованою логікою, але такою, що має всі підстави на існування та не менш переконливо орієнтує на те, що очевидне є НЕВІДОМИМ. *Логіка діалогу* цих двох логік, або *діалогіка*, буде визначати розвиток діалектико-логічного поняття упродовж усього його існування – від моменту народження як *сутності* до набуття ним конкретного значення у вигляді явища цієї сутності. Психологія такого розвитку може бути мисленнево легко відтворена: з одного боку, чим частіше певний фрагмент дійсності постає як об'єкт осмислення, тим він є більш осмисленим, а значить ВІДОМИМ, з другого – через те, що цей фрагмент є ВІДОМИМ, то при кожному наступному його осмисленні, той факт, що він є ВІДОМИМ, уже не піддається сумніву, а мається на увазі і природно все менш усвідомлюється, у результаті чого стає все більш і більш НЕВІДОМИМ.

Підхід до мислення, як до боротьби цих двох логік, одна з яких спрямована на *абстрагування*, а інша – на *конкретизацію*, дає змогу, на наш погляд, більш адекватно пояснити і логіку рубінштейнівського “вичерпування”, і механізм “аналізу через синтез”, запропонований А.В. Брушлинським. Так, “долучення НЕВІДОМОГО в усе нові зв'язки з ВІДО-

МИМ, завдяки чому воно постає у все нових якостях” та у підсумку чого поступово перетворюється у ВІДОМЕ, – це тільки один аспект мислення. Інший являє собою те, що одночасно з цим, це “долучення” відкриває такі нові якості того, що вважається ВІДОМИМ, що воно перетворюється в НЕВІДОМЕ. Таку взаємозаперечувальну єдність цілезорієнтованого та проблемного, предметного та безпредметного, конкретного та абстрактного, усвідомленого та неусвідомленого С.Л. Рубінштейн назвав “процесом”, тобто “діяльністю”, котра спрямована в НЕВІДОМЕ, безпредметним пошуком того, що стане ВІДОМИМ лише тоді, коли буде знайдене. Іншими словами, він застосував до вивчення мислення діалектичний підхід, однак, оскільки прийшов до цього інтуїтивно, то не довів цю свою ідею до логічного завершення, не надав їй статусу методології. У результаті *логіка діалектики*, або *діалогіка*, котра собою утворює сутність мислення як процесу, саме існування якого визначається винятково його виходами за власні межі, в діяльність, не була ним остаточно осмислена і доведена до свідомості Наукового Товариства. Ідея ж про те, що процес мислення є діяльність мислення, спрямована на саму себе, яка явно вбачається у його роботі, так і залишилася такою, що не народилася. Якщо б це було ним зроблено, то, власне, з'явилася б і підстава здійснювати четверту мислинневу операцію – екстеріоризацію синтезу прооснови форми і прообразу функції діалектико-логічного поняття того, що таке мислення. Саме екстеріоризація і надала змогу уявити діалогічну сутність мислення у вигляді складного її явища, котре назване *парадоксальністю*. Остання – це водночас найбільш когерентне визначення мислення як процесу, оскільки, з одного боку, всіляка його спроба реалізуватися в діяльності відразу приводить до того, що воно стає ВЖЕ НЕ МИСЛЕННЯМ, а лише однією з більш чи менш вдалих спроб вийти за його межі, з іншого – не реалізувати таку можливість мислення також не може, адже тоді воно просто ніколи не розпочнеться, а залишиться лише в потенції, так би мовити ЩЕ НЕ МИСЛЕННЯМ. Іншими словами, у діалектичному сенсі мислення на рівні *явища* є конфлікт між неможливістю і необхідністю ЩЕ НЕ МИСЛЕННЯ перетворитись у ВЖЕ НЕ МИСЛЕННЯ. Цей конфлікт, згідно із законами діалектики, і є запорукою єдності двох

підстав мислення, що взаємозаперечують одне одного – діяльності та процесу. Тут мислення як діяльність передбачає вивчення мислення як процесу, адже лише в ньому народжується його мотив, недосяжний мисленню як діяльності – головно сумнів у тому, що очевидне є істиною, а мислення як процес з не меншою потребою передбачає вивчення його як діяльності, оскільки саме діяльність є тією сферою, де може проявитися активність суб'єкта мислення.

Таким чином, парадоксальність являє собою засіб реалізації суперечливої сутності мислення завдяки діалогу між абстрагуванням та конкретизацією у єдиному процесі ПОШУКУ НЕВІДОМОГО. На практиці це здійснюється за допомогою діалогу між двома взаємонепринятими логіками розвитку наукового поняття.

Хоча Наукове Стівотарство поки що не припускає змоги вдаватися до парадоксальності як засобу реалізації природної діалогічності мислення, проте сам факт того, що використання її у процесі висунення прогнозів – це вершина геніїв, свідчить, що їй недовго залишилося існувати у ролі носія субстанції діалогічності.

1. Анциферова Л.И. Основные направления исследований психологии мышления в капиталистических странах / Под ред. Е. В. Шпороховой. – М.: Наука, 1966. – С. 87–109.
2. Аристотель Метафизика // Сочинения: В 4 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1975. – 550 с.
3. Аристотель Поэтика // Сочинения: В 4 т. – Т. 2. – М.: Наука, 1976. – 428 с.
4. Аристотель Топика // Сочинения: В 4 т. – Т. 2. – М.: Наука, 1976. – 428 с.
5. Асмус В.Ф. Историко-философские эподы. – М., 1984. – 217 с.
6. Балл Г.А. Теория учебных задач: психол.-пед. аспект. – М.: Педагогика, 1990. – 183 с.
7. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования ранних лет. – М.: Искусство, 1975. – 502 с.
8. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М.: Искусство, 1986. – 542 с.
9. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Искусство, 1990. – 541 с.
10. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – 444 с.
11. Бернштейн Н.А. О ловкости и ее развитии. – М.: Наука, 1991. – 287 с.
12. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век. – М., 1991. – 413 с.
13. Бирюков Н.К. Теория смысла Готлоба Фреге // Применение логики в науке и технике. – М., 1960. – С. 502–554.
14. Богомолов А.С. Диалектический Логос. – М., 1982. – 87 с.
15. Бочаров В.А. Аристотель и традиционная логика: Анализ силлогистических теорий. – М., 1984. – 136 с.
16. Брушлинский А.В. Культурно-историческая теория Л.С. Выготского. – М.: Наука, 1969. – 74 с.
17. Брушлинский А.В. Мышление и прогнозирование. – М.: Наука, 1979. – 230 с.
18. Брушлинский А.В. Психология мышления и кибернетика. – М.: Наука, 1970. – 191 с.

19. Брушлинский А.В. Мышление: процесс, деятельность, общение. – М.: Наука, 1982. – 286 с.
20. Буш Г.Я. Диалогика и творчество. – Рига, 1985. – 318 с.
21. Вийон Ф. Поэтические состязания в Блуа. Лирика. – М., 1981. – 174 с.
22. Гайденко П.П. Г. Фихте. История диалектики: Немецкая классическая философия. – М., 1978. – 280 с.
23. Гайденко П.П. Философия Фихте и современность. – М., 1979. – 288 с.
24. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. – М., 1970–1972. – Т. 1. – 501 с.; Т. 2. – 248 с.; Т. 3. – 374 с.
25. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении (Логико-психол. проблемы построения учебных предметов). – М., 1972. – 423 с.
26. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теорет. и эксперим. психол. исслед. – М.: Педагогика, 1986. – 239 с.
27. Занков Л.В. Избранные педагогические труды. – М.: Педагогика, 1990. – 418 с.
28. Запорожец А.В. Развитие произвольных движений. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика. – Т. 2, 1986. – 296 с.
29. Ильенков Э.В. Диалектическая логика: Очерки истории и теории. – М.: Политиздат, 1984. – 320 с.
30. Кант И. Критика способности суждения. Сочинения: в 6 т. – Т. 5. – М., 1963–1966. – 420 с.
31. Кант И. Критика чистого разума. Сочинения: в 6 т. – Т. 3. – М., 1963. – 1966. – 779 с.
32. Конфорович А.Г. Математичні софізми і парадокси. – К., 1983. – 208 с.
33. Кумпф Ф., Оруджев З. Диалектическая логика: Основные принципы и проблемы. – М., 1979. – 287 с.
34. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
35. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. – М., 1972. – 425 с.
36. Максименко С.Д. Изучение психологии школьника в процессе обучения. – К., 1981.
37. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. – Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала. – М., 1988. – 522 с.
38. Матюшкин А.Н. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М.: Педагогика, 1972. – 208 с.
39. Махлин В.Л. Михаил Бахтин: философия поступка. – М., 1990. – 61 с.
40. Нагель Ф., Ньюмен Д. Теорема Геделя. – М., 1970. – 63 с.
41. Пушкин А. Движение. Собр. соч. в 10 т. – Т. 2. – М., 1981. – 414 с.
42. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. – М., 1958. – 142 с.
43. Самойлов А.Е. Формирование и формулирование мысли в процессе ре-воздействия // Майевтика у системі психологічних знань. – К., 1993. – С. 79–80.
44. Самойлов А.Е. Формирование и формулирование мысли: поиск способов достижения убедительности высказывания // Аспекты университетской подготовки учителя. – Запорожье, 1992. – С. 11–24.
45. Самойлов О.Е. Психологичний смисл іронізування у процесі спілкування // Українська психологія: сучасний потенціал. Матеріали Четвертих Костюковських читань. – К., 1996. – С. 64–71.
46. Самойлов А.Е. Теоретическі проблеми логико-психологічного аналізу мислення. – Запорожье, 1997. – 167 с.
47. Самойлов А.Е. Логический вывод и достоверный прогноз. Особенности формирования и формулирования. – Вісник ХГУ, Харків, 2002.
48. Тихомиров О.К. Проблемы системного подхода в психологической науке // Методологические проблемы общественных и гуманитарных наук. – М., 1982. – С. 228–317.
49. Тихомиров О.К. Психология мышления. – М.: МГУ, 1984. – 418 с.
50. Ткаченко А.А. Теория диалектико-логического доказательства. – Запорожье: ЗГУ, 1993. – 227 с.
51. Ткаченко А.А., Козаченко Б.Ф. Исследование триадических умозаключений в политической экономии. – Запорожье, 1986. – 360 с.
52. Ткаченко А.А., Козаченко Б.Ф. Основы экономической теории. Введ. в курс: Учеб. пос.: В 2 т. – Т. 1. Запорожье, 1993. – 195 с.
53. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983.
54. Фурман А.В. Проблемні ситуації в навчанні. – К.: Рад. школа, 1991. – 191 с.
55. Фурман А. Розвивальна діагностика психологічної грамотності педагога. Тест “Хто підніме папірець?” // Психологія і суспільство. – 2002. – №1. – С. 119–153.
56. Frege G. Uber Sinn und Bedeutung. – “Zeitschrift fur Philosophie und philosophische Kritik”, 1892, Sd 100.
57. Samojlow A. J. Pruba wykorzystania konfliktu miedzy opisem a rozumieniem w celu organizacji procesu nauczania doroslych // Oswiata doroslych jako ruch spoleczny. – Wroclaw, 1992. – S. 279–288.
58. Zelt. O. Die Gesetze der productiven tatigkeit // Archiv fur die gesamte Psychologie. – 1913. – Bd 27. – Hf. 1–2.

Надійшла до редакції 20.02.2006.